

“ОММАВИЙ МАДАНИЯТ” НИМА?

“Биз бугун юртимизда янги ҳаёт барпо этар эканмиз бир масалага алоҳида эътибор беришимиз лозим. Яъни коммунистик мафкура ва ахлоқ нормаларидан воз кечилгандан сўнг, жамиятда пайдо бўлган ғоявий бўшлиқдан фойдаланиб, четдан биз учун мутлақо ёт бўлган, маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган “оммавий маданият” ёпирилиб кириб келиши мумкинлиги барчамизга аён бўлиши керак”.

Ислом
Каримов

1. Тарихи

Оммавий маданиятнинг пайдо бўлиши ва ривожлана бошлаши XIX аср охири ва XX аср бошларига тўғри келади. “Оммавий маданият” анъанавий маданиятнинг маълум йўналиши сифатида эмас, балки маданиятдаги сифат ўзгариши, ҳаёт тақозаси асосида юз берди. Оммавий ахборот ва коммуникация (радио, кино, телевидение, кўп нусхали газеталар, суратли журналлар, интернет) воситаларининг кескин ривож ва тарқатилиши бунга сабаб бўлди. Маънавий бойликларни индустриал тижорат ишлаб чиқариш ва тарқатиш, маданиятни демократлаштириш, аҳоли билим даражаси ўсиши билан бирга унинг маънавий эҳтиёжларида пасайиш жараёни кузатила бошлади.

Тадқиқотчилар оммавий маданиятнинг дастлабки шакли XIX асрнинг 30-йилларида адабиётда пайдо бўлган ва оммалашиб кетган саргузашт жанрини кўрсатишади. Аср охирида ҳафталик оммавий ахборот воситалари ана шундай асарларни тинимсиз чоп эта бошладилар. Вақт ўтиши билан ушбу жараёнга “Юрак матбуоти” ёки “Қалб индустрияси” деб ном бердилар. Аср охирида Америка Қўшма Штатларида оммавий маданиятнинг **комикс** шакли пайдо бўла бошлади. Бу жанр бошда фақат болалар учун мўлжалланган бўлса, бора-бора катталар ҳаётининг ҳам ажралмас қисмига айланди. Аниқроғи, “Оммавий маданият”нинг кескин ривожини XX асрнинг ўрталарига тўғри келади. Шу вақтдан бошлаб у кенг қамров ва хужумкорлик билан тарқала бошлади.

Анъанавий маданиятда бўлганидек, оммавий маданиятнинг ҳам универсал характеристикаси ҳамон мавжуд эмас. Буни шундай тушунтириш мумкин. Гап шундаки, “Оммавий маданият” илмий-фалсафий категория сифатида ўзига яқдил учта тушунчани қамрайди. Биринчидан, “маданият” –

алоҳида характердаги маҳсулот. Иккинчидан, “оммавийлик” – маҳсулотни тарқатиш меъёри. Учинчидан, “маданият” – маънавий бойлик.

2. “Оммавий маданият” ва ҳаёт.

Оммавий маданият ҳозир инсоният ҳаётининг барча жабҳаларига тез кириб бормоқда ва ўзи тарқалиш учун қулай маконни шакллантирмоқда. Коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида ўзига хос коммунистик маданият – коммунистик Собиқ Иттифоқ минтақасида, мафкуравий темир девор маданиятга жой қолдирмас эди. Темир девор йиқилгач, Оммавий маданият совет республикаларига селдек бостириб кира бошлади, шу жумладан Ўзбекистонга ҳам. Шунинг учун оммавий маданиятнинг намоён бўлиш ҳолатларини илмий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилиш муҳим заруриятга айланди. Файласуф А. Я. Флиер таклифига биноан оммавий маданият кўринишлари ҳамда йўналишларини қуйидагича белгилаш мумкин:

- “Болалар субмаданияти” индустрияси;
- Оммавий ижтимоий мифология; одамга мураккаб кадриятлар йўналиши тизимини жойлаштириш; дунёни кўп қиррали тушунишини оддийлаштириш;
 - Оммавий дам олишнинг ташкилий турларини, турли шоуларни, кизиқиш ва дам олишни саноат асосига кўчириш;
 - Соғломлаштиришга қаратилган дам олиш индустрияси;
 - Эҳтиёжни қондиришни бошқариш ва индивидуал, шунингдек, жамоа фойдаланадиган хизматлар, таклифларни рағбатлантириш тизимини ташкил этиш (реклама, имиджмейкерлик ва ҳоказо).
- Ҳар хил ўйинлар, механик ўйинлардан тортиб, электрон, компьютер ва бошқа воситалардан фойдаланиш;

³Шундай қилиб “оммавий маданият” – бир ўлчамли ҳодиса эмас. У ўзига хос тур ва даражага эгадир. Ҳозирги замон маданиятшунослигида, одатда, оммавий маданиятнинг учта асосий даражасини кўрсатадилар;

1. Кич – маданият (паст даражадаги, вульгар, беҳаёлар маданияти)
2. Мид – маданият (“ўртамиёна” маданият);
3. Арт – маданият (маълум бадиий мазмун ва эстетик қийматга эга маданият).

“Кич” сўзи немисларнинг “kitschen” олмошидан ҳосил бўлган ва савияси паст, арзон ва жўн асар яратиш, сотишни билдиради. Бундай асарлар ҳақиқий санъат дурдоналари соясида пайдо бўладиган бўш, эсдан тез чиқиб, унутиладиган маданият маҳсулотларидир.

Муаммоларни чекланган, ҳаётдан узоқ қилиб тасвирлаш, образларни, гоё ва сюжетларни қолипга солиш, майда турмуш ташвишларига ўралашиб қолган қатламга мўлжалланган маданият асарларини яратиш.

Мид-маданиятнинг қамрови кенг, даражаси анча баланд. У анъанавий маданиятнинг айрим хусусиятларини акс эттирса ҳам, оммавий маданиятга бевосита тааллуқлидир.

3. Санъатда намоён бўлиши

Арт маданияти одатда, аҳолининг билимли қисмига мўлжалланган оммавий маданиятдир. Унинг вазифаси оммавий маданиятни максимал даражада анъанавий маданият стандартларига яқинлаштиришдан иборат.

Бундан ташқари баъзи бир мутахассислар оммавий маданиятнинг яна икки алоҳида турини – **попмаданият** ва **рокмаданият**ни ҳам кўрсатадилар, чунки ҳаёт уларнинг ҳам яшовчанлигини ҳамда муайян табақадаги кишиларнинг онгини эгаллаганлигини кўрсатди.

Бунинг боисини америкалик сиёсатшунослар ҳам танолишди. Бу ҳақда Збигнев Бжезинский шундай деган эди: “Агар Рим дунёга – ҳуқуқни, Англия – парламентни, Франция – маданият ва миллий республикачиликни берган бўлса, АҚШ – дунёга илмий-техника революциясини ва оммавий маданиятни тортиқ қилди”.

АҚШда бўш вақт, яъни дам олишни саноат асосига кўчирган. Аҳолининг бадий жихатдан унчалик юксак бўлмаган талабларини қондириш (ёки ушбу талабларни шакллантириш) мақсадида оммавий бадий адабиёт (фантастика, саргузашт, бульвар адабиёти, “аёллар” романи) дунёга келди. Шунингдек, арзон-гаров жангари, триллер, мелодрама ва бошқа фильмларнинг ғояси ва ўлчами битта – одамларнинг америкача муносабатларини қарор топтириш, мусиқа жанрида ҳам асосан ана шу мақсад кузатилади.

XX асрда **жаз**нинг юзага келиши ва ривожланиши билан дунё мусиқа маданиятини ўзгартириб юборди. Жаз XX аср арафасида дунёга келди. Унинг томири негрларнинг анъанавий маданиятига бориб тақалади. Мусиқадаги ритмик паузаларнинг кучайиб, пасайиб туриши қора танлиларнинг “спричуэлс”, регтайм ва блюз каби ўзига хос ўйинларини эслатиб туради.

XX асрда ўйин маданияти мислсиз миқёсда тарқалди. Жаҳонни егаллади. У бўш вақтни ўтказиш воситасига айланди. Дансинг ва дискотекага сиғиниш юзага келди. Мусиқа шаклининг ривожланиши, эскиларининг йўқолиши ва ўйинда янги стил усулларининг кириб келишига сабаб бўлди. 1920 йилларда “**Чарлстон**” модада бўлса, кейинчалик унинг ўрнини “**степ**”, “**чечетка**”, жаздан ажралиб чиққан ирланд жигиси кейинроқ, 50 йилларда “**рок-н-ролл**”, 60 йилларда “**шейк**” ва “**твист**” хитга айланди ва унинг оммавийлигини таъминлашда барча воситалар иштирок этди: грампластинкалар чиқарилди, телевидение ва радиомахсулотлар тарқатилди. Бу “оммавий маданият” тарқатилишидаги энг омадли тижорат лойиҳаси эди.

– Диско ўйин йўналиши ҳозирги кунларимизгача етиб келди, у жуда оммавий бўлмасада, ҳали бор.

⁵“Оммавий маданият” бугун иқтисодиётнинг энг даромадли тармоғига айланиб бормоқда. Уни ҳозир “қизиқишлар индустрияси”, “тижорат маданият”, “поп-маданият”, “бўш вақтдан фойдаланиш индустрияси” деб атай бошладилар. Маълумки, меҳнаткашларнинг маълум қисмида бўш вақт сероб. “Оммавий маданият” мазмунини бойитишни тақоза қилади, чунки

мамлакатимизда ишлаб чиқаришнинг тобора саноатлашиши, автоматлаштириш жараёнида аҳоли ўртасида “бўш вақтни ёпиш эҳтиёжи” ҳам ошиб бормоқда. Ана шу жараёндан ҳосил бўладиган муаммоларни ҳал этиш эҳтиёжи “оммавий маданият”ни юзага келтирмоқдаки, бу айниқса одамнинг онгига, яъни адабиёт ва санъатнинг барча турларига бевосита боғлиқдир. Кейинги ўн йилликда маданиятни демократлаштиришда кино, телевидение, кассета, спорт албатта (унинг томошабинга тааллуқли қисми) жуда муҳим каналлар ҳисобланмоқда. Улар айна пайтда турли тоифадаги одамларнинг тўпланишига сабаб бўлмоқда. Кўпинча уларни бирлаштирган истак – ўзларини психологик жиҳатдан бўшатиб олиш истагидир.

“Оммавий маданият” бозордаги товарга айланиб, муайян хусусиятлар касб этди. Аввало у “оддий” (буни жўнлик деб атаса ҳам бўлади). Чунки кўпинча бундай маҳсулотлар “кўча одами”га мўлжаллангандир. Оммавий маданият ўз вазифасини тўла бажариши, яъни ишлаб чиқаришдаги асабийликларни олиб ташлаши учун у энг камида қизиқарли бўлиши лозим. Албатта, бундай маданий маҳсулотлар интеллектуал жиҳатдан етарлича ривожланмаган одамлар эҳтиёжини қондириши мумкин ва инсон онги, кечинмаларига таъсир этади. Шунинг учун ҳам “Оммавий маданият”нинг “энг қизиқарли” ва ҳаммага тушунарли мавзулари – муҳаббат, оила, карьера, жиноятчилик ва хўрлаш, саргузашт, қўрқинч ва ҳоказолардир.

Мавзулар эксплуатациясидан унинг эгалари катта даромадлар олмоқдалар.

“Оммавий маданият” байналминал ва миллий бўлиши мумкин. Эстрада мусикаси бунга мисол бўлади: у ҳаммага тушунарли ва барча ёшдагиларга, билим даражасидан қатъий назар, аҳолининг барча қатламларига ўнғай.

“Оммавий маданият”нинг бадий қиммати халқ маданиятидан пастрок бўлади. Лекин унинг аудиторияси кенгрок, чунки у муаллифли, у одамларнинг **ҳозирги дақиқалардаги** эҳтиёжини қондиради, ҳар қандай янги воқеа ва ҳодисаларга ҳозиржавоб бўлади. Маълум вақт ўтгач, улар ўз долзарблигини йўқотади, эскиради ва моладан қолади. Юксак даражадаги асарлар ва халқ маданияти бундай қисматга учрамайди.

1917 йили большевиклар ҳукуматга келгач, аввало улар маданиятни ислоҳ қила бошладилар. Бадий ижод аҳлидан пролетарлаштирилган халққа асарлар яратишни талаб этдилар. Улар шундай шиорни олға сурдилар: “Санъат халққа тушунарли бўлиши лозим”. Большевиклар бу шиорни немис марксист Роза Люксембургга тегишли, деб эълон қилдилар. Кейинчалик у аслида бундай демаганлиги маълум бўлди. У шундай деган экан: “Санъатни халқ тушуниши лозим!” Биринчи шиорда юксак маданиятни онги жўн халойиқ, оломон даражасигача тушириш назарда тутилган. Иккинчисида халқни жаҳон маданияти даражасига кўтариш учун ўқишга ва такомиллашишга чақиради.

4. Ҳаммабоплик сабаблари

Энди оммавий маданиятнинг машҳурлик ва ҳаммабоплик сабабини аниқлашга уриниб кўрамиз. Аҳоли билан уларга тушунарли бўлган ўртача тилда мулоқот ва муносабат қилиниши оммавий маданият усуллариининг муҳим жиҳати ҳисобланади, бундан ташқари, бошқа киши онгига бевосита боғлиқ жиҳатлари ҳам бор. Масалан, индивиднинг ижтимоий воқеа ва жараёнларда маънавий ва интеллектуал иштирок этишни хоҳламаслиги. Бошқача айтганда, кўпчилик жамият аъзолариининг онги пассивлиги. Бунга ёшларнинг маълум қисмида маданият маҳсулотларига, жумладан, “оммавий маданият”га сўнгги стандарт деб қараш истагидир. Ахборот технология воситалариининг кучайиб кетганлиги боис бўш, ўта саёз маданият маҳсулотлари ҳам бозорга чиқарилмоқдаки, уларнинг кўпчилиги маънавиятни юксалтириш мақсадида эмас, балки тижорат мақсадида тарқатилмоқда. Натижада анъанавий маданият маконида мумтоз халқ ижодиёти ёнида аҳоли онгини билим ва тафаккурини ўтмаслаштирадиган ижод маҳсуллари ҳам кўпайиб бормоқда. Бу борада мамлакатимизда бир қатор ташкилий-маърифий, маънавий ва моддий чоралар кўрилмоқда, албатта, лекин бундай маҳсулотлар ҳаётимизга селдай кириб келиши ҳамон тўхтамаётир. Бу эса мутасадди маданий ва илмий жамоатчилик олдига муҳим вазифалар қўяди.

5. “Оммавий маданият” ва ёшлар

XX асрнинг 80-йиллар иккинчи ярмида собиқ шўролар мамлакатаида бошланган истиқлолга интилиш ҳаракатлари шўролар давридаги мудроқликка чек қўйди. Коммунистик цензура ҳамма вақт ёқтирмай танқид қилиб келган “оммавий маданият” оммавий ахборот воситасида ҳаётимизга фаол кириб келди ҳамда аҳоли ўртасида яшиндек ёйила борди. Бунга катта ёшдагиларнинг маълум даражада қаршилиқ кўрсатгани, қабул қилолмагани, анъанавий маданий кадриятлар улар онгу-шуурига анча чуқур ўрнашгани кўзга ташланиб турди. Лекин ёшларнинг катта қисми, айниқса, талаба ёшлар шўро даври маданий кадриятларига танқидий кўз билан қарадилар. Янги замон “оммавий маданият” маҳсулотларининг кутилган харидорига айландилар. Улар учун бу маҳсулотларнинг ўзимизники ёки хорижники эканлиги унчалик ҳам аҳамиятли эмас эди ва ҳамон шу жараён давом этмоқда. “Жаҳон тўри” деб ном олган интернет тизими орқали “оммавий маданият” маҳсулотлари ҳеч қандай тўсиқсиз мамлакатимизга кириб келмоқда ва айниқса, ёшлар ўртасида кенг тарқалмоқда.

Маълумки, ўсмирлар, ёшлар, талабалар янгиликка интилувчан, тенгқурларига ҳавасманд, модапараст, хориж стандартларини осон қабул қилишга ружу қўйган бўлади. Улардаги ана шу ижтимоий-психологик ҳолат кириб келаётган шубҳали кадриятларга танқидий ёндашувни чеклаб қўймоқда. Мақбул ёки номақбуллиги ҳақида муайян фикр-мулоҳазаси бўлмаган ёшлар ҳаётимизга, миллий минталитетимизга мос келмайдиган

мафкуравий маҳсулотларни матбуот орқали қабул қилишга ошиқмоқда. “Оммавий маданият” ташқи кўриниши, осон ўзлаштирилиши билан уларни қизиқтирмоқда. Турфа ғоя ва рамзлар замонавий модалар оммавий маданият маҳсулотлари ёшлардан чуқур фикр-мулоҳаза юритишни талаб этмайди, ҳар хил ҳаёт ташвишларидан, турмуш муаммоларидан “халос” этади, жасадни ва руҳни дам олдириш, уларни ўқишга, билим олишга эмас, балки ўйнаб-қувнаб, “яшаб олиш”га чақиради. Аслида “оммавий маданият”нинг, уни тарқатаётганларнинг ҳам асл мақсадлари шундан иборат. Мамлакатимиз аҳолисининг қарийб 60 фоизини ёшлар ташкил этишини ва “оммавий маданият” муаллифлари айнан ана шу аудиторияни назарда тутаяётганини эътиборга олсак, вазифаларимиз масъулияти аниқ аён бўлади.

Ёшларнинг бадиий эҳтиёжларини қондириш, улар ўртасида “оммавий маданият” маҳсулотларининг тарқалмаслиги учун муайян ишлар амалга оширилаётир, албатта уларнинг санъатга, адабиётга ва бошқа маънавий маҳсулотларга бўлган эҳтиёжларини ўрганиб бориш ҳозир изчил олиб борилмоқда.

Олий ўқув юртида ўқиш даврида талабаларнинг санъатга бўлган эҳтиёжларида муайян ўзгаришлар юз беради. Масалан, ўтказилган сўровлардан маълумки, биринчи курсдагиларнинг катта қисми санъатни ўз дунёқарашларини кенгайтириш, тасаввурларини бойитиш воситаси деб билишади, ундан завқланиш, роҳатланиш, вақтни мазмунли ўтказиш каби хусусиятларига иккинчи даражали деб қарашади.

Битирувчиларда эса аксинча, санъатни кундалик ташвишлардан халос этиш воситаси деб қараш энг юқори балл, яъни 53,5 фоиз овоз олди, яъни сўровда қатнашган битирувчиларнинг шунчаси санъатга шундай восита деб қарар экан. Уларнинг орасида санъатга эстетик завқ бериш манбаси деб қаровчилар ҳам оз эмаслиги маълум бўлди. Биринчи курсларга нисбатан санъатни ижодга рағбатлантирувчи восита деб қаровчилар 7,7%, қадриятларни шакллантириш воситаси деб қаровчилар эса 5,2% кам экан.

“Оммавий маданият”нинг ҳаётимизга бостириб келишида дастлаб оммавий ахборот воситалари асосий ролни ўйнади. Бугунга келиб эса, реклама унинг ажралмас йўлдошига айланиб қолди. Бозор қонуниятлари “оммавий маданият” маҳсулотларини кенг тарқатишдан манфаатдор бўлиб майдонга чиқмоқда. Замонавий аудио-видеотехникалар, овоз ёзиш ва кучайтиргич асбобларининг юзлаб турлари “оммавий маданият” маҳсулотлари рекламаси билан кун кўрмоқдалар. У саноат асосига кўчирилгач, ўртача, бўш “оммавий маданият” маҳсулотларини кўпайтириш ва сотиш бўйича қудратли тизим яратилди. Истаган дўкондан дунёнинг ҳар қандай хонанда ёки созандаси ижро этган кўшиқ, клип аудиовидеотасмасини топиш мумкин. Санъатга, “оммавий маданият”га масъулиятсизлик билан муносабатда бўладиган, енгил-елпи ижод билан элга танилган санъаткорлар армияси пайдо бўлди. Ўзлари шоир, ўзлари композитор бўлган, мусикий маҳсус билими бўлмаган жуда кўплаб гуруҳлар пайдо бўлди ва улар ўз маҳсулотларини истаганча реклама қилмоқдалар. Ёшлар эса ана шундай сийқаси чиққан, лекин маълум маънода “ўз аудиториясини топган”,

“санъаткор”лар армияси билан юзма-юз турибдилар. Реклама – яратувчи куч эмас, балки у оммавий психологияни акс эттирувчидир.

Баъзан клипларда чиройли қизлар ва йигитлар нима деётганлигини ўзлари ҳам тушунишмайди. Кучли мусиқа садоси остида нималардир дейишади, машиналарга ўтириб қаерларгадир боришади. “Оммавий маданият” маҳсули бўлган бундай “асарлар” миллат менталитетини пасайтиришга хизмат қилаётгани сир эмас. Реклама нима дейди? Бирорта ширин ичимликни истеъмол қилиб чексиз роҳат ва фароғат олиш мумкин. Бирор нарсага эришиш учун жон куйдириш, тер тўкиб, меҳнат қилиш шарт эмас, ичимликни сотиб олиш керак ва уни истеъмол қилиш керак. Ёки ёзиб олинган фонограммага мос қилиб, лабни қимирлатиб туравериш керак, тамом вассалом. Энди ўсиб, жамиятга кириб келаётган ёшларга, ўсмирларга ҳам ОАВлар шундай таълим бермоқдалар ва у қай бир даражада ўз харидорини топмоқда ҳамда онгига таъсир этмоқда. Демак, “оммавий маданият”нинг ана шундай сийқаланиб, жўнлашиб бориши ҳаммамизни огоҳликка чорлаши лозим.

“Оммавий маданият” ўз ғирдобига ёшларни тартиб олмасдан олдин, уларни миллий урф-одатлар, тарихий қадриятларимиз руҳида тарбия ишларни жадаллаштиришимиз лозим.

Тарбия – жамиятнинг бош вазифаси. Шунинг учун бу масалани бир-икки тизим зиммасига юклаб қўйиш билангина ҳал этиб бўлмайди. Биринчидан, тарбия – она қорнида ҳомилани парвариш қилишдан бошланиб, инсон умрининг сўнгги дақиқасигача изчил давом этадиган умрлик вазифа. Иккинчидан, кишилиқ ҳаёти шундай мураккаб жараёнки, тарбия билан амалда жуда кўп соҳалар шуғулланади. Учинчидан, улардан битрортасини четлаб ўтиш ё иккинчи даражали деб ҳисоблаш кемтикликка сабаб бўлади, мукамал инсонни тарбиялаш орзугина бўлиб қолади.